

A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében. Kiadás, befogadás, használat

Szerkesztette Papp Ingrid

Budapest: MTA Könyvtár és Információs központ – HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
2025, 256 l.

ZVARA Edina

Szegedi Tudományegyetem Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, egyetemi docens
ORCID: 0000-0003-0941-8414

Vitéz János esztergomi érsek merész álmokat szőtt a 15. század közepén. Megteremtette egy művelődési intézményi rendszer alapjait azáltal, hogy könyvtárat, egyetemet, tudós társaságot, illetve mecenatúrát alapított. S ebbe a sorba tartozik a nyomdaalapítás is: Budára hívta a római Lauer-nyomdából Andreas Hesst. Az első hazai nyomda első nyomtatványa a *Chronica Hungarorum*, amelynek utolsó sorában ez olvasható: „Finita Bude anno Domini MCCCCLXXXIII in vigilia penthecostes: per Andream Hess.” A krónika ezen utolsó mondata egyben a hazai nyomdászat kezdetét jelentette.

2022 őszén tette közzé felhívását a Rebakucs, hogy a következő év konferenciáját a sárospataki Tokaj-Hegyalja Egyetemen közösen szervezi meg, amelynek fókuszpontját a *Chronica Hungarorum* 550 évvel ezelőtti megjelenése adta. A konferencia alkalmat kínál arra, olvasható a felhívásban, hogy „megemlékezzünk, s egyszersmind foglalkozunk a korszak könyvhasználatának kulturális előfeltételeivel és következményeivel, a humanista művelődésre tett hatásával, filológiai, irodalom- és eszmetörténeti kérdéseivel”. Ugyanakkor a nyomtatott könyvekkel együtt a kora újkorban folyamatosan meglévő kéziratosság kérdése is elválaszthatatlan a magyarországi könyvtörténet kutatásától.

A konferencia-előadásokból összeállt tanulmánykötet legelején Papp Ingrid bevezetője (*A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében*) olvasható a sárospataki Rebakucs-konferencia céljáról és tartalmáról; majd Monok István egy írása, amelyben a kézirat és a nyomtatott könyv kapcsolatát, a változó tartalmú és technikájú könyvkiadást könyvtörténészként összegzi, de kitér az olvasás, a használat, a fordítás, valamint az igen tanulságos művelődés-, irodalom- és a könyvtörténeti periodizáció kérdéseire is.

A huszonhét tanulmányt többféle témakörbe lehet sorolni a „kiadás – befogadás – használat” megnevezéseken túl. Természetesen adódik a nyomdásztörténet, mely témakörből az első szöveg V. Ecsedy Judit, aki az első kétszáz év (1473–1673) tapasztalatait és eredményeit tekinti át a *Régi magyarországi nyomtatványok* kötetei alapján. Szóba kerülnek nyomdászok és nyomdahelemek, a kiadványok nyelvi és tartalmi jellemzése, a felekezeti, s különösen elgondolkodtató a kiadványok fennmaradási esélye és ezzel kapcsolatban a sérülékenység. Igen beszédes számadat, hogy a korabeli kiadványok átlagosan mindössze csak 4,3 (!) példányban maradtak fenn – eh-

hez képest kimagaslik a *Chronica Hungarorum* 5 százalékos fennmaradási aránya (a megjelent 200-ból ma 10 exemplár ismert). A sérülékenység nemcsak a 15–16. századi nyomtatványokra, de még a 17. századiakra is messzemenően igaz. Ezen utóbbi témához kapcsolódik Szentmártoni Szabó Géza írása (*Lappangó és töredékes könyvek, avagy elveszett és hiányos szövegek a 16. századi magyar irodalomban*), amelynek legtöbb adata ismert, de így, tanulmányba rendezve nem túlzás azt állítani, hogy mellbevágó: példáival a régi magyar könyvek és kéziratok „hányattatott és néha kalandos sorsát” illusztrálja (példái közt van Bornemisza Péter *Electra*-fordítása, Balassi Bálint verseinek kézirata és *Szép magyar komédiája*, Wesselényi Ferencnek *A bálványozásról való könyvecskéje*). A tipográfia témakörébe tartozik Szabó András elemzése is *A vizsolyi nyomdáról másképpen* címmel. Ő sem közül új adatot vagy új nyomtatványt, inkább arra tett kísérletet, hogy az ismert anyagot egy másfajta szemlélet jegyében olvassa újra. A kísérlet pedig meghozta az eredményt, hiszen a Mantskovit-tipográfia tizenkét (vagy tizenhárom?) ismert, illetve fennmaradt nyomtatványának vizsgálata alapján két fő tanulság állapítható meg: az egyik a vizsolyi nyomda erős kapcsolódása Kassához, majd a Szepesi Kamara tisztségviselőihez; a másik pedig annak a kapcsolati hálónak/háromszögnek a kirajzolódása, amelyen Vizsoly, Sárospatak és Késmárk, illetve Rákóczi Zsigmond, Dobó Ferenc és Thököly Sebestyén köthető össze. A nyomdászat témáját erősíti Petrőczy Éva is, aki a neves váradi tipográfus, Szenci Kertész Ábrahám és a németországi Lüneburg, illetve az ott működő Stern-nyomda kapcsolatával ismerteti meg bennünket. Utóbbi jelentőségét többek között az is mutatja, hogy Bethlen István innen hozatott „typographiá”-t a *Váradi Biblia* kinyomtatásához.

Két könyvtár tartalmi összetételét és az iskola szellemi arculatát elemzi Monok István. Hatt-e, és ha igen, hogyan a helyi iskolák szellemiségére, az ott tanítók és tanulók olvasmányműveltségére a könyvtári anyag? – teszi fel a kérdést. A 16. századi könyves források szükségessége ellenére van elemezhető anyag, jelen esetben a trencsényi és a németújvári protestáns iskoláé: előbbi kapcsán egy könyvjegyzék (Forgách Imre könyvadománya), utóbbi esetében pedig maguk a könyvek maradtak fenn (a sors kegyességéből az ottani ferences bibliotékában). A válasz az, hogy „iskolája válogatta”. Tehát általánosságban lehet „igen”-t mondani, de esetenként más-más hangsúllyal, hiszen minden könyvtárnak megvan az egyedisége, a sajátos összetétele: a rendelkezésre álló könyvek nagyban befolyásolták, hogy a tanár milyen példaanyagon keresztül taníthatta például a grammatikát. Ugyanakkor magának a tanítónak az olvasottsága, felkészültsége is jelentős: hol tanult, és kik tanították, ki volt a támogató. Ennek kapcsán illusztris példa az alapvetően Németújváron élő, wittenbergi eruditiójú Beythék esete, akik ugyanakkor a leuveni módszereket is alkalmazták.

Oláh Miklós humanista műveltségű főpap gazdag könyvtára is azok közé tartozik, amelyek tulajdonosuk halála után szétszóródtak, igaz, részben a tulajdonos akaratából, hiszen végrendeletében szétszította könyveit. Ha nem is a teljes, de a részleges rekonstrukció nem reménytelen, folyamatban is van. Szilágyi Emőke a korábbi eredményekre építve egészíti ki új adatokkal és eredményekkel az eddig tudottakat (*A bibliofil Oláh Miklós*). Megállapításai közül kiemelendő annak hangsúlyozása, hogy az esztergomi érseknek több helyen (Bécs, Nagyszombat, Pozsony) volt könyvtára, és azok feltehetően tematikusan is elkülönültek egymástól; valamint több forrással is igazolható Oláh német nyelvtudása, ugyanakkor fennmaradt könyvei között csak egyetlen német nyelvű könyv ismert.

Könyvtár- és olvasmányelemzés témakörben is több írás született. A református történetírás kimagasló személyiségei (Debreceni Ember Pál, Bod Péter, Sinai Miklós), illetve az általuk írt művek viszonylag jól ismertek a kutatók előtt. Kevésbé kutatottak azonban azok az írások, amelyeket nem szakíró lelkipásztorok készítettek. Ezen gyűlekeztörténetek az egyes egyházközségek iratanyagaiban maradtak fenn, s az adott közösség identitásának alapvető dokumentumai. Jelentőségükre Hegyi Ádám hívta fel a figyelmet (*Történetíró református lelkészek olvasmányai a 18. században*). Béla Bálint *Hermányi Dienes József olvasmányait* vizsgálta. Fő alapanyaga a kiadott szövegek és a kéziratban maradt prédikációk, illetve azok jegyzetei, ezekben ugyanis a nagyenyedi református prédikátor több szerzőre, műre is utal, valamint itt különféle idézetek is találhatóak, ezek pedig jó alapot kínálnak Hermányi Dienes műveltségének megismeréséhez. Ezen tematikus csoporthoz sorolható a *Gregorius Coelius Pannonius pálos szerzetes hebraista forrásait* elemző szöveg Bíró Csilla tollából. Terjedelmes *Énekek éneke*-kommentárja ugyan 1540 körül íródott, megjelenésére azonban majd százötven év múlva kerülhetett sor (Bécs, 1681). A főszöveg előtti *Index auctorum*ot végigolvasva több személy neve is kitűnik, ezek közül a szerző a 16. századi, Itáliában tevékenykedő hebraistákra és a keresztény kabbala képviselőire fordítja figyelmét. Feltehetően ezen szerzők és műveik miatt nem jelenhetett meg a tridentini zsinat korszakában a kommentár, az egyház(politika) és a művelődési viszonyok megváltozásával azonban a 17. század végére a mű már kifogástalan tartalmúnak minősült, s megkapta az *imprimatur*t.

A Notre Dame Kongregáció Szent Ágoston kanonoknői a 18. század közepén telepedtek meg először a Magyar Királyság területén. Tüskés Anna ennek a pozsonyi könyvtárnak a kézíratait vette górcső alá három új forráscsoport bemutatásával, eredményei pedig jelentősen kiegészítik eddigi ismereteinket az iskola alapításáról és a francia nyelvű oktatás körülményeiről. Illyés András *Megrövidített ige*, illetve *Verbum abbreviatum* címmel tíz prédikációgyűjteményt jelentetett meg a 17. század legvégén. Maczák Ibolya ezek elemeit, forráshasználatuknak mikéntjét és Illyés kedvelt szerzőit (például Káldi György, Pázmány Péter, Pietro Rota) tárja fel. Illyés egy „láthatatlan könyvtár”-at mozgósított, s hogy létrehozhatta kora legteljesebb prédikáció-összeállítását, számos kiadványt másolt, illetve szerkesztett át.

A könyvek helytelen használata, értelmetlen, nem értő gyűjtése az ókortól kezdve a középkoron, újkoron át többször megfogalmazott kritika, elég, ha csak Senecára, Sebastian Brandt-ra vagy Johannes Amos Comeniusra gondolunk. Utóbbi véleményét alapul véve N. Kis Tímea *A könyv recepciójának 16–17. századi változásait* kíséri végig az orvostudományra (medicina), azok művelőire, illetve a róluk készült szatírákra, invectivákra, gúnyiratokra, illetve metszetekre koncentrálna. Utóbbiakon a könyv már nem a tudást, a bölcsességet jeleníti meg, hanem inkább az elmaradottságot és a korlátoltságot.

Az egykori tulajdonosok bejegyzéseinek jelentőségéhez hasonlítható a könyvek elején lévő dedikáció és/vagy ajánlás. A szövegek az adott kiadvány megjelenési körülményeiről is tájékoztatják az olvasót, így a támogatóról is, legyen az mecénás, patrónus vagy szponzor. Pesti Brigitta a nemzetközi szakirodalom jelenlegi fogalomhasználatát és annak mentén a támogató motivációit tekinti át (*Mecénás, patrónus, szponzor – Differenciálterminológiai kérdések és sajátosságok a kora újkori hazai irodalom- és kultúratámogatás kapcsán*), majd egy viszonylag szűk időintervallum (1600–1650) bécsi, illetve hazai kiadványait vizsgálja. Több sajátosságot fogalmaz meg, melyek egyike, hogy a magyar kiadványtörténetet tekintve szinte teljesen hiányoznak a Nyugat-Európában markánsan jelenlévő intézményes támogatók.

A kora újkori olvasó (is) sokszor ceruzával, „tollal a kezében” mélyedt el a szövegben. A margináliák tartalmukat tekintve több csoportba oszthatók, ezek közül Sipos Gábor az erdélyi könyvtárak köteteinek „vitatkozó margójegyzet”-ei közül válogat, ezek pedig különösen ritkák, így azok a mai kor kutatójának igazi csemegét jelentenek; s különösen akkor, ha a szöveghez fűzött megjegyzést egy következő olvasó kommentálja, így tehát nemcsak a nyomtatott szöveggel, hanem az olvasók egymással való vitáiba is betekintést kapunk. A megjegyzések némelyike mosolyt csal a mai olvasó arcára, vagy azért, mert tréfás kedvű jegyzetelő vetette papírra mondanóját, vagy azért, mert a 21. századból nézve már kevésbé (meg)érthető a vita tárgya. S ha olykor tréfás kedvű is volt a firkáló, azért az esetek többségében komoly szakmai vitának lehettünk részesei, különösen a polemikus írások esetében.

A hazai könyvkereskedelemről ugyan készült már több résztanulmány, illetve összefoglalás, de egy igazi monográfia még várat magára, ahogy ezen téma egyik szelete, a használt könyvek adásvétele is. Ennek fényében is kifejezetten újdonságnak tekinthető Oláh Róbert *Könyvaukciók a Debreceni Református Kollégiumban (1743–1842)* című írása. Az aukcióknak több eredménye is volt: mind az iskola diákjai, mind a város, illetve a környék értelmiségije olcsón szerezhettek be könyveket; az aukciók megrendelői által befizetett tized rendszeres bevételt biztosított a kollégium könyvtárának; valamint a családfoők elhunytá után az eladott, elárverezett könyvhagyatékok ára az özvegyek és az árvák további életén könnyíthetett.

Egyes írásokban egy-egy műfaj, mű elemzése fonódik össze egy adott könyv szerkezeti vizsgálatával, használatával. Ezek közé illeszkedik Garadnai Erikáé, amelyben Zilahi János *Az igaz vallásnak tükrö*e című hitvédelmi művét elemzi a prelimináriában, vagyis a főszöveg előtt olvasható mottók, ajánlás, előszó, versek alapján. A két egység azonban nincs összhangban, derül ki az elemzésből, hiszen míg a versszerzők a zsidói lelkészt „felruházták harcias elemekkel és csatasorba állították az aggastyánt, sőt előkészítették mártír-koronáját”, ugyanakkor maga Zilahi egyik prelimináriában sem beszél erről – vagyis a versszerzők és a hitvédelmi irat szerzője elbeszélnek egymás mellett, ami abból (is) adódhat, hogy előbbieket nem is ismerték magát a teológiai szöveget... Pázmány Péter legnépszerűbb könyvei közé tartozik az *Imádságos könyv* és Thomas a Kempis *Krisztus követésének fordítása*. Népszerűségüket mutatja, hogy a 17–18. században az előbbinek huszonhárom, utóbbinak tizenegy edíciója ismert, az aktív, rendszeres használatot pedig az, hogy az 1600-as években megjelentekből alig néhány példány maradt fenn, s azok egy része nem is teljes. Bogár Judit az esztergomi érsek ezen két áhítati művét mutatja be a használatra fókuszálva.

Dukkon Ágnes *A Lázár-vízió motívumai egy 15. század végén keletkezett francia pástorkalendáriumban és Krizsáfán fia György látomásaiban* (Visiones Georgii, 1353) című tanulmánya a pástorkalendáriumok világába nyújt bepillantást. Vizsgálatának fontos felismerése, hogy az elemzett kalendáriumban szépen megfér a keresztény tanítás az antik asztrológiai hagyománnyal. A tanulmány igazán látványos része a 15. századi Lázár pokolbeszámolója a főbűnökről és a büntetésekről, hat fametszettel illusztrálva – ezek pedig több ponton megegyeznek az egy évszázaddal korábbi *Visiones Georgii* motívumaival. Ez arra világít rá, hogy a vallásos irodalom egyes műfajainak kalendáriumban való felhasználása egyben az ismeret megőrzését is jelentette. Ráadásul ezen igen népszerű olvasmányok ismertsége által egy érdekes körforgás figyelhető meg: az ott olvasottak a nyomtatott kiadványból a szóbeliség világába kerültek, majd onnan újra visszajutottak a kalendáriumokba.

A kalendárium a főszereplője Balla Lóránt írásának is (*Prédikációskötetben közzétett kalendárium szerepe a [könyv]kiadás–befogadás–használat során*), amelyben egy sajátos, de a 18. században nem szokatlan könyvelőállítási, szerkesztési gyakorlatba nyerhetünk bepillantást, amely a potenciális olvasók könyvhasználatát és az ismeretek befogadását segítette. A jezsuita Csete István latin nyelvű kézírataiból rendtársa, Gyalogi János állított össze, illetve jelentetett meg több kötetet. Gyalogi az eredeti, vázlatos sermókat átírta és kiegészítette, valamint összeállított egy kalendáriumot is, amelyet *Panegyrici sanctorum* című (Kassa, 1754), magyar nyelvű prédikációkat tartalmazó kötet elejére helyezett el. Munkájával Hevenesi Gábor a szentek, illetve boldogok jegyzékét kalendáriumformába öntötte, és új adatokkal egészítette ki.

Máté Ágnes a *Historia de duobus amantibus* képi világába kalauzolja az olvasót: az *Eurialus* és *Lucretia* históriája kolozsvári kiadására (íjf. Heltai, 1592) s annak címlap-illusztrációjával kapcsolatba hozható ábrázolásokra fókuszál. Mindeközben rámutat az egyes nyelvterületekre jellemző ikonográfiai különbségekre. Arra is választ kapunk, hogy vajon író nő-e Lucretia. A szerző kutatásai során számos illusztrációt gyűjtött össze, ezekből huszonhármát (többségük fametszet) közül ízelítőül, ezzel is erősítve a kép és szöveg együttes megjelenésének fontosságát.

A kiadást, a befogadást és a használatot az irodalom világa felől mutatja be Laczházi Gyula, aki Balassi Bálint világi költeményeit veszi szemügyre (*Közönségképzetek a kora újkori magyar költészetben*), kifejezetten a beszédhelyzetek, a megszólítások és a közönség szempontjából, így többek között arra mutat rá, hogy a versek nemcsak a nő meghódítását szolgálhatták, hanem azokban a szerelmes férfi érzelmi azonosulása is lehetővé válhatott. *Költői barátság vagy vetekezés?* – teszi fel P. Vársárhelyi Judit tanulmánya címében a kérdést, amely mentén Szenci Molnár Albert és Georg Rem latin verseit tekinti át. Vizsgálata fókuszában egy újonnan előkerült egyleveles nyomtatvány áll, amelyen Szenci Molnár eddig ismeretlen verse, illetve Remnek írt, valamint tőle kapott egy-egy levele olvasható. Az *epicedium* ugyanakkor választ is ad a kérdésre, mely alapján nyilvánvaló, hogy a két fél kölcsönösen tisztelte és megbecsülte egymást, vagyis barátok voltak. Szatmári Áron pedig az antitrinitárius Bogáti Fazakas Miklós kéziratban maradt *Psalterium Davidis*ét, azon belül is a 66. zsoltárt tekinti át a humanista poézis, az időmérték és a magyar ritmus szempontjából, s mutatja ki, hogy Bogáti Fazakas zsoltára egy újabb, korai időmértékes vers, valamint egy újabb George Buchanan-parafrázis; a szerző szövegközlése egyben a 66. zsoltár első nyomtatott formában való közreadása.

Ezen utóbbi tanulmány pedig már a kéziratokhoz vezet bennünket, amely téma a tanulmánykötet hangsúlyos vonulatát képviseli. Az íráskor a kéziratkiadások, illetve a kéziratoknak a nyomtatott mű megjelenésében való meghatározó szerepére világítanak rá. Kasza Péter azt a folyamatot vizsgálja, hogy egy rendezetlen 16. századi kéziratból hogyan lesz strukturált, koncepciózus írás, s a 18. század közepén hogyan jelenik meg nyomtatásban immár egy, a mai napig használható, tudományos apparátussal ellátott kötet – teszi mindezt a sziléziai humanista, Caspar Ursinus Velius *De bello Pannonico* című műve alapján. Kollár Ádám Ferenc, a felvilágosult abszolutizmus híve tudatosan választotta kiadásra azt a művet, melyben Velius először írt arról, hogy a Habsburg uralkodók a Magyar Királyság törvényes örökösei. Tóth Gergely szintén a honi tudományos igényű forráskiadás kezdeteiről ad szemléletes és tanulságos képet Bél Mátyás *Adparatusának* Calanus-edíciója alapján (*Filológia, őstörténet és a „visszaperelt” Attila*). A szöveg-választás ez esetben sem véletlen, megfontolt célja volt a neves pozsonyi tudósnak azzal, hogy

miért adta ki Calanus szövegét: a fő ok, hogy még ha negatív megvilágításban is, de a magyarság a hun eredettel válhatott az európai antikvitás részévé.

Hogy egy kis könyvnek is megvan a maga sorsa, arra Gyulai Éva „*Habet suum fatum libellus*” című tanulmányában a későbbi erdélyi kancellár, Daróczy Ferenc történetírói művét (*Vera descriptio rerum in Transylvania post Moldavicam expeditionem gestarum*, Prága, 1600) hozza példának, amely az erdélyi történelem három hónapjának krónikaszerű leírása. A kiadvány, bár feltehetően eleve nem jelent meg nagyobb példányszámban, szövege mégis szélesebb körben ismertté válhatott, főként Somogyi Ambrusnak köszönhetően. A vármegyei jegyző ugyanis szintén megörökítette az erdélyi történelem egy korszakát, s forrásai egyike Daróczy írása, amelyet majd teljes egészében „átültetett” historiájába. Ahogy Simighianus mások szövegét, úgy az övét is másolták, például Bethlen Farkas – ezáltal juthatott el a Daróczy-szöveg szélesebb olvasókörökhöz, a szerző megnevezése nélkül. Carolus Clusiusnak köszönhetően készült el a „panóniai” gombákról az első olyan mű Európában, amely részletesen leírja egy nagyobb földrajzi egységet (főként a Batthyány-birtokok körzete) gombáit. E mű és a Leidenben őrzött *Clusius-kódex* kapcsolatáról ugyan már több írás is született, Orbán Áron új szempontokat felmutatva világít rá ezek összefüggéseire, így az akvarellek és a metszetek viszonyaira, a kódexben lévő kezek és jegyzettípusok elkülönítésére vagy a németalföldi humanista magyar nyelvvel való nehézségeire. Vagyis ez is egy kiváló esettanulmány annak bemutatására, hogy a kéziratnak milyen többszempontú, meghatározó szerepe van egy sajtó alól kikerülő műben.

Az előadók írásait így egy kötetbe szerkesztve és olvasva nem egyszerűen a kora újkor könyves történetéről, hanem a korszak legszélesebb értelemben vett művelődéstörténetéről kapunk képet. Részben az adott téma kutatójának a szemével, részben azzal az olvasattal, amit a kötetben lévő tanulmányok *együtt* nyújtanak. A tanulmányok s így a kötet egyik legfontosabb eredménye, hogy a könyv (legyen az kézirat vagy nyomtatott kiadvány) történetének ismerete megkerülhetetlen kell(ene) hogy legyen a bölcsészet-, illetve a társadalomtudományok művelői számára, hiszen anélkül a korszakban élő emberek művelődéséről és mindennapjairól kissé csonka képet kapunk.

2023-ban, a sárospataki konferencián a hazai nyomdászat kezdetét is ünnepeltük. Ünnepelethettünk akkor, amikor 2025-ben kézbe vehettük az elhangzott előadásokból megjelent, gyönyörűen megszerkesztett (Horányi Károly munkája), mutatóval ellátott (!) nyomtatott kiadványt – amely igazodva a jelen kor kívánalmaihoz, open access is elérhető a REAL-ből. És ünneplünk minden alkalommal, amikor nyomtatott könyvet veszünk a kezünkbe, hiszen a bölcsészettudomány művelői számára könyv az, ami nyomtatásban is megjelenik, immár több mint 550 éve.